

Stednavne og bebyggelsesdynamik - Seminar på Nationalmuseet 9 december 2013

Oplægsholderens arbejds papirer

Peder Dam, København

Danske stednavnetyper udsat for tværfaglig krydsild

Præsentation af landsdækkende GIS-kortlægninger og analyser af godt 14.000 danske stednavne/bebyggelser med fokus på sammenhængen mellem sproglige klassifikationer, det historiske kulturlandskab, historiske takteringer samt arkæologiske fundkoncentrationer (se <http://saxo.ku.dk/ekspansion/>)

Baggrund

I sit post.doc.-projekt ved Københavns Universitet arbejder Peder Dam tværfagligt med historisk-geografiske landskabsstudier, arkæologi og stednavne. Projektet undersøger den store ekspansion af bebyggelsen i Danmark i den sidste del af vikingetiden og den tidlige del af middelalderen.

Se også f.eks.

Dam, Peder 2009: Mellem torp og torp: Bebyggelsestorpene som begreb og som indgang til ældre bebyggelsesstrukturer. Udgivet i "Torp som ortnamn och bebyggelse: Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25-27 april 2007", s. 187-208.

Geir Grønnesby, NTNU Trondhjem

Stabil eller labil - endringer i bosetningsstruktur mellom eldre og yngre jernalder

Foredraget skal, med utgangspunkt i to lokaliteter i Midt-Norge, Egge i Steinkjer og Torgårdsletta i Trondheim, for å diskutere den kvalitative forskjellen mellom eldre- og yngre jernalders bosetning med hensyn til labilitet kontra stabilitet. En del av dette vil være å se på hvilke konsekvenser dette får for gårdsnavnsproblematikken.

Mads K. Holst, Aarhus

Bosat og forladt. Bebyggelsesdynamik i det 1. årtusinde e.Kr.

Oplægget diskuterer forskellige modeller for bebyggelsesdynamik i det 1. årtusinde ud fra det arkæologiske fundmateriale. Dette fundmateriale er blevet kraftigt forøget gennem de seneste 30 år, og begynder at tegne dels en betydelig variation i de enkelte bebyggelses morfologi og udviklinger, og dels en variation i bebyggelsestætheder i forskellige landskaber, til forskellige tider.

Bebyggelsesdynamikken kan dermed analyseres og fortolkes på to forskellige niveauer:

- Der er et internt bebyggelsesniveau, hvor vi på både gårds- og bebyggelsesplan kan se anlæggelse, nedlæggelse og forskellige former for strukturering, omstrukturering og strukturopløsning.
- Og der er et overordnet geografisk niveau, hvor vi i fundfordelinger i tid og rum kan se antydninger af bebyggelsesforskydningerne i form af kolonisering og affolkning, koncentrering og spredning af bebyggelsen.

En række forslag til forklaringer af denne type forandringer har igennem tiden været foreslået. Nogle af disse refererer primært til det indre bebyggelsesniveau, såsom slægtsreguleringer ved arv og ægteskab, ejendomsforhold, bebyggelses-, mark- og landskabsorganisatoriske reguleringer, normative gårds- og bebyggelsesidealer, mens andre primært refererer til det overordnede geografiske niveau, såsom dyrknings- og landudnyttelsesstrategier, agrarøkonomiske forskydninger, demografiske udviklinger, konflikter mv.

Der lægges op til en diskussion af

- de metodiske problemer i identifikation af bebyggelsesdynamik mht. repræsentativitet og rekonstruktion af forandring,
- hvilke typer af bebyggelsesdynamikker vi pt. kan se repræsenteret i det arkæologiske kildemateriale fra 1. årtusinde e.Kr.,
- hvilke koblinger, vi kan foretage, mellem de strukturerne i det arkæologiske materiale og de forskellige forklaringsmodeller,
- og om der er en sammenhæng mellem forandringer på bebyggelsesniveau og de ændringer, vi kan se på overordnet landskabsniveau.

Johnny G.G. Jacobsen, København

Stednavne og bebyggelsesændringer belyst ud fra middelalderens sognestruktur

I et par case studies fra Nordvestsjælland og Falster undersøges middelalderens bebyggelse og de relaterede stednavnetyper i forhold til middelalderens sognestrukturer med henblik på identifikation af stednavnemæssige mønstre i sognenes centre og periferi. Hvilke navnetyper dominerer som kirkebyer og hvilke findes især i sognenes yderområder, og hvad kan man eventuelt udlede af dette med hensyn til bebyggelsesudviklingen i vikingetid og middelalder?

Se også evt.

Jakobsen, JGG & Dam, P 2008, Atlas over Danmark: Historisk-Geografisk Atlas . Det Kongelige Danske Geografiske Selskab, København.

Jakobsen, JGG & Dam, P 2009, ' Nordvestsjælland kystbebyggelse fra Vikingetid til ca. 1700 ' Fra Nordvestsjælland, Holbæk , vol 2009, s. 11-45.

Jakobsen, JGG 2011, ' High Medieval Magnate Farms in North-West Sjælland, Denmark: Analyses of Magnate Farms in an East Danish Region, c. 1100-1400 '. i B Poulsen & SM Sindbæk (red), Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia. Brepols Publishers, Turnhout, s. 185-194. The Medieval Countryside, vol. 9.

Niels Algreen Møller, Sydvestjyske Museer

Dynamiske bebyggelser – Vestjylland i ældre jernalder

I en regional undersøgelse af bebyggelsesudviklingen igennem jernalderen blev stednavne inddraget for at understøtte det arkæologiske materiale. Sammenhængen mellem de ældre stednavneendelser og fundbilledet blev undersøgt statistisk, uden at der kunne spores en signifikant tendens.

Forklaringen må søges i to forhold. For det første er der i det arkæologiske materiale spor efter betydelige forandringer i stor skala igennem 1. årtusind. For det andet er der trods det stadig mere dækkende arkæologiske fundbillede betydelige hiater med en meget begrænset arkæologisk undersøgelsesaktivitet.

De nævnte problemer til trods viste der sig på et helt overordnet regionalt niveau en korrespondens imellem udbredelsen af stednavne og de arkæologiske fund. Grupperinger af stednavne som antyder hhv. intensiv og ekstensiv aktivitet i landskabet i løbet af 1. årtusinde virkede gensidigt ekskluderende. Tilsvarende synes større grupperinger af sene bebyggelsesnavne og grupperinger af romersk – og germansk jernalders fund at virke gensidigt ekskluderende, i et vestjysk bebyggelseslandskab som bærer præg af ganske betydelig diskontinuitet.

Diskussionspunkter:

- Dynamikken gør den direkte sammenhæng mellem stednavne og fund meget svær at arbejde med statistisk.
- Hiater i stednavne på steder med mange arkæologiske fund – tegn på dynamik?
- Stednavne som positive og negative vidnesbyrd.
- Behov for at overveje hvordan lokalområders biografi kan beskrives gennem hhv. fund og stednavne.

Ola Svensson, Linnéuniversitetet och Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund
Namn på och vid samlingsplatser – gemenskap genom myt och praktik

Att se vissa platser som viktigare än andra, att gradera sin fysiska omgivning och att uppfatta somligt som centralt och betydelsebärande medan annat ses som perifert och betydelselöst, är något vi alla gör, hela tiden. Vissa sorters platser har i alla tider ansetts vara särskilt betydelsefulla – intressanta att känna till, intressanta att benämna och intressanta att forska om. Det handlar ofta om platser

som har varit viktiga för många, som har varit identitetsskapande, inte för individer utan för kollektiv, platser som har varit officiella eller institutionella, platser som har varit mytiska, historiska platser.

Samlingsplatser för rättsutövning tillhör denna kategori platser, inte minst genom att historieberättandet, det muntliga och skriftliga traderandet av sådana platsers betydelse, dess historia, är så intimt sammanhängande med själva rättsutövningen. Myten och historieberättandet är en förutsättning för verksamheten, och verksamheten genererar också nytt stoff till berättelsen.

I min egen forskning, ett pågående doktorandprojekt om ortnamn och rättsutövning, i Skåne, inkluderar jag äldre diskussioner kring t.ex. häradsnamn och arkeologi, men fokuserar också, och särskilt, på marknamn – namn på åkrar, ängar, kullar o.s.v. som har med rättsutövning att göra.

Mina resultat hittills är att det finns väldigt många sådana namn i Skåne, att det stora flertalet av dem faktiskt har med verklig rättsutövning att göra och att de utvisar platser i landskapet som har sin alldeles speciella karaktär: arkaiska och storslagna platser som utgjort de medeltida och förhistoriska tingens scenografi.

I föredraget kommer två områden – Gärds och Frosta härader i Skåne – att beskrivas och vissa mönster i samspelet mellan namn, plats och landskap att visas.

Jag vill gärna diskutera:

- Kan man ur ortnamnen se spår av samtlade generella berättelsetyper som har bidragit till konstruktionen av samlingsplatser i landskapet?
- Hur relaterar skandinaviska namn på härader till häradets funktioner och ålder?
- Håller den (i Sverige) etablerade synen att olika typer av häradsnamn (primära häradsnamn och gamla bygdenamn) speglar olika kronologiska skeden i etablerandet av en enhetlig rättslig indelning?

För den som vill läsa in sig eller läsa mer rekommenderas:

- Andersson, Thorsten (1965). Svenska häradsnamn: [Namen schwedischer hrad-Bezirke]. Diss. Uppsala : Univ.
- Jørgensen, Bent (1980). Stednavne og administrationshistorie [Place-names and the administrative history of Denmark]. København: Akad. forl.
- Sahlgren, Jöran (1920). De skånska häraderna och deras namn: En översikt. Namn och bygd: Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning 8.
- Svensson, Ola (2012). Dalby birk och rättens platser. In Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård, ed. Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg, Stockholm: Makadam.

Inge Særheim, Universitetet i Stavanger

Gardsnamn og busetnadsutvikling i førhistorisk tid – eit sørvestnorsk perspektiv (skisse)

Kvåle på Norheim (Time) dannar, ifølgje Myhre (2013: 208 ff., 228) modell for busetnadshistoria på Midt- og Sør-Jæren. På høgdedraget der mellomaldergarden Kvåle låg fram til svartedauden (1350), og på fleire holar i nærleiken har det vore drive jordbruk i meir enn 4000 år. Busetnadsforma har først vore noko labil, med flytting av tunstad og åkrar med jamne mellomrom innom eit driftsareal på ca. ein kvadratkilometer. Det eldste bustadhuset er frå like etter 2000 f.Kr. Liknande buplassar som på Kvåle voks fram på heile Jæren i seinneolittisk tid, med hus og åkerland på dei fleste større høgdedrag. Den jærseke byggjeskikken og busetnadsstrukturen skal vera ein kopi av den jyske (op. cit. 210). Av utgravingane på Forsandmoen går det fram at den store busetnadseininga med eit felleshus frå eldre bronsealder vart delt opp i 6–8 mindre 'familieeiningar' i yngre bronsealder, kvar med eit hovudhus. På Kvåle er det òg spor etter kontinuerleg busetnad gjennom heile jernalderen og mellomalderen på dei holane som utgjorde det sentrale gardsområdet (op. cit. 299 f.). I eldre jernalder er det påvist hustuffer, gravhaugar og gardsdrift på fleire holar, men i merovingartida vart busetnaden konsentrert omkring den største holen, der tunet og innmarka vart liggjande heilt fram til mellomalderen. Nyare arkeologisk forskning tyder såleis på høg grad av kontinuitet i gardsbusetnaden på Jæren frå folkevandringstida til merovingartid og vikingtid, noko som bryt med tidlegare oppfatningar om ei nedgangstid i merovingartida.

I den kronologien som Magnus Olsen presenterer for norske gardsnamntypar (1926, 1939), er arkeologisk funnmateriale eit sentralt kriterium. Andre ikkje-språklege dateringsgrunnlag er førekomst av namnetypane som kyrkjestader, og som fråflytte gardar i øydeperiodar (særleg svartedauden), dessutan skattetaksten i mellomalderen, gardsgrenser og sentralt eller perifert leie. Det er òg undersøkt om namnetypane førekjem i norrøne busetjingsområde på øyar i Nord-Atlanteren, og om det ligg føre nemne for kristen kultur. Av språklege kriterium kan nemnast grammatisk form (bestemt eller ubestemt form, samansett eller usamansett namn), dessutan ulike lydendringar (bl.a. omlydar).

Jan Petersen (1933, 1936), som har undersøkt øydegardstuffer frå jernalderen i Sør-Rogaland, understrekar at namn på *-land* ofte er knytte til slike stader. Han reknar arkeologisk materiale som eit viktig kriterium for datering av gardsnamna. Jørn Sandnes (1967) peikar på fleire metodiske problem ved bruk av arkeologisk materiale ved studium av busetnadshistoria, bl.a. vanskar med å vita kva for ein busetnad eit funn skal førast til. Arkeologien daterer primært busetnad, ikkje namn. I ein freistnad på å prøva ut Olsens teoriar i ei lokal undersøking har Odmund Møllerop på grunnlag av arkeologisk materiale føreslått ein absolutt og relativ kronologi for gardsnamntypar i Rogaland (Bakka & Møllerop 1963, figur 1). Det er lagt fram innvendingar mot metoden hans, bl.a. mot datering av gardsnamn på grunnlag av gravfunn. Bjørn Myhre (1984) prøver å gå utanom metodiske feller når han set opp ein namnekronologi på grunnlag av gravfunn frå Jæren. Han kjem fram til stort sett dei same resultata som Møllerop (figur 2); han skriv at "alle de viktigste navneklassene som er kjent på Jæren, har vært produktive fra 3.-4. årh. e.Kr.", og peikar på at det "på en rekke gårder " med *heim-*, *vin-*, *staðir-* og *land-*namn har vore busetjing f.Kr.; det arkeologiske materialet er ikkje eit hinder for ei like tidleg namnedatering.

Bruk av arkeologisk materiale som grunnlag for namnedatering er teke opp av Trond Løken og Inge Særheim (1989) i omtalen av buplassen på Forsandmoen (*Landa*), der det har vore samanhengande busetnad frå eldre bronsealder til ca. 600 e.Kr., med landsbykarakter sidan yngre bronsealder. Dersom ein skulle basera busetnadsutviklinga på gravfunn som var kjende før flateavdekkinga, ville ein ha konkludert med ei kortvarig busetjing 300–600 e.Kr. Utgravinga har vist kontinuerleg busetjing gjennom 1200–1300 år før busetjinga blir synleg gjennom gravfunn. Dette viser at korkje busetnadsutviklinga eller namnekronologien kan baserast på innkomne gravfunn.

Nyare landbrukshistorisk forking viser altså at det har vore – dels samanhengande – jordbruk sidan yngre steinalder og eldre bronsealder på mange stader der dei noverande gardsnamna knapt er like gamle, t.d. på

gardar som Sørbø, Slettabø, Rugland, Valland, Stangaland, Orstad, Norheim, Line og Time, altså på stader med *bø-*, *land-*, *stad-*, *heim-* og *vin-*namn. Slike namn har nok kome til seinare, kanskje i samband med omlegginga i jordbruket kring Kristi fødsel, då institusjonen *gard* med sin gjerdestruktur vart etablert (Myhre 2002: 135 ff., 164, 2013, jf. òg Særheim 2011: 311). Truleg er nokre namn eldre, kanskje frå bronsealderen, t.d. dei usamansette *Landa* (Forsand) og *Bø* (Nærbø); jf. òg *Austbø* og *Husabø* på Hundvåg (Stavanger), som speglar eit eldre usamansett **Bø* – her er det funne bygningar frå "nær sagt heile forhistoria" (Meling 2001: 28, Særheim 2008: 70).

Også nokre usamansette namn som inneheld kjende topografiske appellativ, t.d. *Vik*, *Nes*, *Sunde* og *Hauge*, synest vera svært gamle, dessutan namn som ikkje inneheld kjende nemne, som *Sola*, *Goa*, *Tasta*, *Soma*, *Orre*, *Lima* og *Lye*, alle frå Midt- og Nord-Jæren, der det er stor konsentrasjon av slike namn (Særheim 2004). Dei sistnemnde synest som type gå attende til bronsealderen. I tillegg til språklege kriterium som talar for høg alder og namnekontinuitet, t.d. førgermanske eller førnordiske suffiks (*-r*, *-s* mfl.), at dei ikkje inneheld kjende appellativ, dessutan opphavleg funksjon som naturnamn, kjem historiske, arkeologiske og topografiske grunnlag, t.d. høg skattetakst i mellomalderen, høg storgardprosent, få døme på gardsnedlegging i øydeperiodar, ofte førekomst som kyrkjestad, rikt arkeologisk materiale og landheving. Fleire stader på Jæren gjev ulike kjeldetypar, t.d. arkeologisk materiale og stadnamn, klare indikasjonar om sentralstader i jernalderen (Særheim 2011, 2013).

Arkeologisk materiale er eit viktig støttetilfang som gjev grunnlag for vurderinga av den busetnadshistoriske og samfunnsmessige konteksten som gardsnamn og andre stadnamn går inn i. Men eit slikt materiale må brukast med stor varsemd, og arkeologien kan knapt gje noko sikkert svar på alderen til gardsnamna og gardsnamnklassane. Tilhøvet mellom namn og bruken av buplassar er komplisert. Eit gardsnamn treng ikkje vera samtidig med eldre busetjingsspor på staden, og sjølv om det har vore kontinuitet i bruken av ein buplass, er det ikkje opplagt at det har vore samanhengande namnebruk knytt til staden.

Per Vikstrand, Uppsala universitet/Namnarkivet i Uppsala

Ortnamnens liv och död under järnåldern

I samband med mitt projekt om järnålderns bebyggelsenamn i Mellansverige har frågor om kontinuitet och diskontinuitet i järnålderns namnskick spelat en viktig roll. Utifrån några konkreta fall kommer jag att diskutera när och varför bebyggelsenamn förändras eller byts ut och när de inte gör det. Utan att sitta inne med några definitiva svar vill jag pröva tanken att namnförändringar kan beskrivas som resultatet av olika typer av konkurrens i namnsystemet.

Baggrund

I sin nyudkomne bog arbejder Per Vikstrand med en opdatering af synet på ældre bebyggelsesnavne på baggrund af det aktuelle billede af jernalderens bebyggelsesudvikling. Den hurtige udvikling i bebyggelsesarkæologien de senere år har betydet, at stednavneforskningen må revidere opfattelsen af de ældste bebyggelsesnavnes alder og ophav. Både dateringsmetoder og forklaringsmodeller må tages op til fornyet overvejelse og det får betydning både for synet på navnenes alder og deres betydningsindhold. I bogen undersøges navnetyper såsom -sta, -by, -hem, -inge och -säter ved at se dem i en landskabshistorisk kontekst og det forsøges at forstå deres dannelse og betydning ud fra den nuværende viden om jernalderens bebyggelsesbillede.

Læs mere på <http://www.sofi.se/15864>